

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2017/2

yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17

Siyasetin Ders İçerikleri (Hadisler) Üzerindeki İzdüşümleri (Cumhuriyet Dönemi Din Dersleri Örneği)

Hikmetullah ERTAŞ*

Özet

Bu makalede Cumhuriyetin kuruluş felsefesi olan laik, pozitivist, milliyetçi/ulus devlet anlayışı ile ülkeyi olumsuz etkileyen bazı olayların; Cumhuriyet dönemi din der-si kitaplarında yer alan hadis materyaline etkisi ele alınmıştır. Bu çerçevede Tevhid-i Tedrisât Kanunu sonrası hazırlanan din dersi kitapları taranarak siyasi mülâhazaların hadis seçimine etkisinin olup-olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Netice olarak ders kitaplarına alınan hadislerde siyasetin izdüşümleri görülmüş, ulaşılan kanaat örneklerle desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, laiklik, din, hadis, eğitim.

The Projections of Politics on Course Content (Hadith) (Example of Republic Period Religion Lessons)

Abstract

In this article, the effects of the constitutional philosophy of the republic (secular, positivist, nationalist/nation state understanding) and (some) events that (negatively) affect the country on the hadith material in the republican religious education books are examined. In this frame, religious books prepared after the law or Tevhid-i Tedrisat were searched and tried to determine the political considerations and the effect of the hadith selection. As a result in the hadiths taken on the textbooks, projections of politics were seen and the attitude reached was supported with examples.

Keywords: Republic, secularism, religion, hadith, education

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Ü., İslami İlimler Fakültesi, Hadis A. B. D.
hiktas@hotmail.com
hikmetullahertas@nigde.edu.tr

Giriş

1920’de Osmanlı Devleti mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti diğer birçok alanda olduğu gibi eğitimde de köklü reformları süreçlere yayarak yapmıştır. Cumhuriyet Türkiye’sinde eğitim sahasındaki çalışmalara bakıldığında, faaliyetlerin salt eğitim ile ilgili olmayıp aynı zamanda “Eğitim-Din”, “Din-Devlet” ilişkileri ile de yakından alakalı olduğu görülür. Bu bağlamda “Din-Devlet-Vatandaş” ilişkisi iktidarın laiklik anlayışına göre şekillenmiş,¹ Cumhuriyet kurumlarının kabulleri eğitim politikalarının temel hedefi haline getirilmiştir.

Tanzimat ile başlayan ıslahat anlayışı sıçrama tahtası olarak kullanılarak 1921’de Medâris-i İlmiye Nizâmnamesi yayımlanmıştır. Bunun dışında Heyeti İlmiye ismiyle toplantılar yapılarak, 1924’teki Tevhid-i Tedrisât Kanunu’nun zemini hazır hale getirilmiştir. Böylece müfredat (ilk-orta-lise) programlarından din dersleri kademeli olarak azaltılmış, 1924, 1927, 1929, 1931 ve 1939 yıllarında yapılan düzenlemelerle programlarından tamamen çıkarılarak,² din öğretimi işi ailelere bırakılmıştır. O günkü şartlarda Türk toplumunun okuma düzeyi ve ailelerin dinî bilgi seviyesi göz önünde tutulduğunda bu uygulamanın, yeni yetişen çocukları cehalete ve hurafeye terk etmekten başka bir anlama gelmediği aşikârdır. Bu dönemde müspet anlamda bir din öğretimi ihmal edilirken, kültür derslerinde ise çarpık bir din anlayışı³ telkin edilerek, din aleyhinde bir hava oluşturulmaya çalışıldı.

1 “Türk İnkılabı’ndaki laiklik ve pozitivist felsefe düşüncüsü sayesinde ve bu ikisinin birlikteliği ile toplumun çağdaşlaşacağı düşünülmüştür. Bu da dinin değil; dini tekelinde gören çevrenin tehdit olarak algılanmasına neden olmuştur.” Bkz. Murat Karataş, “Atatürkçü Düşünce ve Uygulamaların Algılanması ve Yorumu (1938-1948)” (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 58.

2 Mustafa Öcal, “Türkiyede Din Eğitimi Tarihi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, sy. 12 (2008): 407; Hasan Ali Yücel, *Türkiyede Orta Öğretim* (Ankara 1994), 25.

3 Mesela, 1938 yılı İlk Okul 5. sınıf Tarih ders kitabında şu bilgilere yer verilmiştir. “İslamı yayan Muhammed işte bu Mekke şehrinde altıncı doğum yüzyılı sonlarına doğru dünyaya geldi. Çok küçük iken öksüz kalan Muhammed büyük babası ve amcası tarafından büyütüldü. Kureyşlerin birçoğu gibi o da ilkönce alışverişle uğraştı. Sonradan zevce olarak aldığı Hatice adında zengin bir kadın hesabına alışveriş için seyahatler yaptı. Bu suretle Muhammed, Musa dini Hristiyanlık hakkında bilgi sahibi oldu. Muhammed çok anlayışlı bir insandı. Arap kabilelerinin putlara tapmalarını, dağınık olarak yaşamalarını, geri ahlak ve adetlerini hiç hoş görmüyordu. Yıllarca vaktini düşünmekte geçirdi. En sonra bu (bir) tanrıya inanmak gerek olduğunu yaymağa başladı. Fakat ilk zamanlarda kendisine pek az kimse inandı. Bundan sonra Muhammed savaşarak dinin yaymağa çalıştı. Birkaç savaştan sonra Mekke’yi ele geçirdi. Arap kabilelerinin çoğu inarak veya korkarak kendisine boyun eğdiler. Öldüğü zaman İslamlık bütün Arabistan’da yayılmış gibi

1949'da tekrar okutulmaya başlanan din dersleri 1982'de "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi" ismiyle ilkokul 4. ve 5. sınıflar, ortaokul ile liselerin tüm sınıflarında zorunlu ders hâline getirildi. 1982 programı halen uygulanmaktadır.

Mevcut müfredât programı ile ders kitaplarında, dinî ve ahlâkî amaçlarla beraber siyasi⁴ ve sosyal amaçlar da vardır. Evrensel bir mesajı getirmiş olan İslâm dininin kendi doğruları öğretilirken, sosyal ve siyasi yapıyı dikkate alarak, bu yapının dine uygunluğu gibi hedefler gözetilmiştir.⁵

Cumhuriyet döneminde; "Ahlâkî ilkelerini" "Ahlâk"tan (felsefesinden) almış⁶ bir "İslâm"⁷, Milli" olan bir "İman", dünyaya dair emir ve düzenlemeleri olmayan, sadece vicdan olarak telâkki edilen bir din portresi çizilerek,⁸ dinin zekât, fitre, kurban ve sadaka gibi ihtiyaç sahiplerine yönelik uygulamaları, yeni kurulan Cumhuriyetin sosyal kurumlarına dönük finansal kaynaklar olarak değerlendirilmiştir.⁹ Tek "doğru", aklın ve fennin emrettikleri, yapılması gereken şey ise bilime sarılmak olarak hedeflenmiştir. Pozitivist bir yaklaşımla doğrunun tek ölçüsü akıl kabul edilmiş, dinin, fenne ve akla uygun hâle getirilmesi, fenne ve akla uygun olmayan şeylerin dinde olmayan yalanlar olduğu ilke olarak benimsenmiştir.¹⁰ Cumhuriyet döneminde hazırlanan *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*¹¹ kitabı bunun en belirgin örneğidir. 3. sınıflar kısmının "İman" başlıklı bölümünde şu ifadeler yer almaktadır:

Allah'a Peygamber'e inanmaya 'iman' deriz. İman sahibi olanların güzel huylu ve milletine, vatanına, bütün insanlara hayırlı olmaları, Peygamber'in söylediği şeyleri yapmaları lazımdır. Çünkü İslam dinî, millet, vatan sevgisi ve ahlâk güzelliği üzerine kurulmuştur. Peygamberimize bir gün "Din nedir?" diye üç kere sormuşlar da, Peygamber, üç soruya da "Ahlak güzelliğidir" demiştir. Bizim bir de milli imanımız vardır. İşte bu milli iman bizi yaşatacak, ilerletecek imandır. Bu gün Türkiye Cumhuriyet'ine tabi olanların hepsini bu iman birleştiriyor. Biz bu milli imanı büyük Cumhurreisimiz Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'nin ve onun vatansever arkadaşlarının gayretiyle, Cumhuriyet sayesinde kazandık. Şimdi hepimiz neşe içerisindeyiz. Kalbimiz kuvvetli. Bize bu imanı veren Cumhuriyete dört el ile

idi. Muhammed'in tanıttığı yasaların toplu olduğu kitaba Kur'an denir. Muhammed yerine kimin geçeceğini söylemeden ölmüştür. Kendisine ilk inananlardan Ebubekir, Muhammed'in yerine Halife seçildi. Halife ilk zamanlar da hem hükümet, hem din işlerine baş idi. Ordunun da başkomutanı idi. Fakat Halife Osman ve Ali zamanlarında Arapların eski kabile kavgaları tazeleni. Siyasal kavgalar din kavgalarının haline geldi. En sonra Kureyşlilerin Emevî ailesinden Muaviye halifeliği ele geçirebildi." Bkz. Faik Reşit Unat, *Tarih V* (İstanbul 1938), 26-27.

- 4 "İlkelerin ders içeriklerinde kullanım sıklığı sıralamasına bakıldığında, devletçilik-milliyetçilik-laiklik ilkelerinin ve bu ilkelerin içeriğinin, rejimin temel kaygularını ve paradigmasını kurgulamada temel belirleyici olduğu görülür." Bkz. İsmet Parlak, *Kemalist İdeolojide Eğitim* (Ankara 2005), 191.
- 5 İlyas Çelebi, "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersinin İlk ve Orta Öğretim Programına Girişi ve Bu Günkü Müfredatı", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 (1999): 281.
- 6 Vahiyle irtibatı olmayan, insani tecrübelerin ürettiği ahlâkî ilkelere müteşekkil anlayış.
- 7 "Görüyorsunuz ya çocuklar, Müslümanlık, bize ahlâkın emrettiği şeyleri emrediyor." Abdülbaki Gölpınarlı, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri* (İstanbul 2012) [İlk baskısı Tefeyyüz Kütüphanesi 1927'dir], 55.
- 8 "Vatan, eski kafalı, kör bağnazların zannettikleri gibi dua ile korunmaz" Gölpınarlı, *Din Dersleri*, 53.
- 9 "Kurban bayramında zengin olanlar kurban keserler, komşularına, fakirlere dağıtırlar. Fakat bizim seneden seneye fukaraya vereceğimiz bir parça etten ne olacak? Şeker bayramında da fakirlere sadaka verilir. Bu yirmi otuz kuruş alan fakir, bir sene bununla geçinemez ya. Onun için şeker bayramındaki sadakaları, memlekette böyle hayır işleriyle uğraşan cemiyetlere; Hilâl-i Ahmer'e, Himâye-i Etfâl'e, Darülaceze'ye, vatanımızı düşmanlardan koruyan uçakları alan ve en hayırlı bir cemiyet olan Tayyâre Cemiyeti'ne vermeliyiz. Kurban paralarını bu cemiyetlerden birine verirse Allah daha çok razı olur." Gölpınarlı, *Din Dersleri*, 21-22.
- 10 Detaylı bilgi için bkz. İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk* (Ankara 1995).
- 11 Abdülbaki Gölpınarlı.

sarılacağız, onu yaşatacağız, biz Cumhuriyet çocuklarının en büyük milli vazifesi budur. Yaşasın Cumhuriyet ve Gazi Cumhurreisimiz!.

Aynı yazarın 5. sınıflar kısmının ilk bölümü “İslam dininde Akıl Her Şeyden Üstündür” konusudur. Konu şöyle devam etmektedir:

İslam dini akli her şeyden üstün tutmuştur. Hatta Peygamber’imiz, “Din akıldır; akli olmayanın dini de yoktur” demiştir. Şu hâlde Müslümanlıkta akla uygun olmayan hiçbir şey yoktur. Altın kanatlı, bin bir dilli meleklerin Müslümanlıkta yeri yoktur. Müslümanlıkta Peygamber senin benim gibi bir insandan başka bir şey değildir. Öyle kat kat altınlı, mücevherli saraylar yoktur. Bize fennin dediği her şey doğrudur. Fenne, akla uygun olmayan şeyler dinde yeri olmayan yalanlardır.¹²

Cumhuriyet dönemi din dersi müfredat programında ise, “Dünya işlerini, milletin idaresi için konulan kanunlar tayin eder. Beşeri muameleler, bu kanunlara tabidir. Bu muamelelerin dinle alakası yoktur. Beşeri işlerde akıl ile ilim hâkimdir derslerde mucizelerden ve menkıbelerden bahsolunmayacaktır.”¹³ denilerek yeni nesil âdeti pozitivist bir anlayışla yetiştirilmek istenmiştir. Aynı konunun devamında seçilen örnek de manidardır.

Bir adam, âlemleri yaratan kudrete, yani Allah’a (c.c) ve O’nun Peygamber’ine (s.a.s.) fikren inanıverdi mi, hemen Müslüman olmuş sayılır. Ondan ötesi kolaydır. Mesela böyle bir adam namaz kılmasa, oruç tutmasa, “Müslümanlıkta namaz oruç yoktur” demedikçe dinden çıkmaz. Görüyorsunuz ya, akla ne uygun bir yol!¹⁴

Böylece bir taraftan dinin akla verdiği önem işlenirken, bir taraftan da dinin sadece vicdandan ibaret olduğu, dine dâir uygulamalar ise amelî/fıkhî hükümleri bakımından yapıp yapılmamasının önemslenmediği görülmektedir. Meselâ “Cumhuriyet Devrinde Müslümanlık” konusu da şu şekilde işlenmiştir:

Çocuklar, siz ne mesutsunuz ki, Cumhuriyet devrinde yaşıyorsunuz, Kafanızda medreselerin köşelerindeki örümcekler yaşamıyor. İlim, fen öğrenerek günden güne zihniniz açılıyor, düşünceleriniz ilerliyor. Çok teşekkür edin ki, Cumhuriyet, hep bu saçma şeyleri kökünden kazıdı. Medeniyet ışığı bu buzdan yapılmış korkulukları eritti. Ne türbe kaldı, ne tekke. Peygamberde zamanında bu adamlarla böyle uğraşmıştı. “Fal yoktur, gelecektekiler haber vermeye kalkan, adamın niyetine bakmaya yeltenen adamlar, üfürükçüler ve bunlara inanlar Müslüman değildir.” diye kaç kere söylemiş, tamamıyla köklerini kazımıştır. Hasta olunca doktorlara gidin, kendinizi tedavi ettirin. Her hastalığın muhakkak bir ilacı vardır” derdi. Hatta “İlim ikidir. Evvela doktorluk, ondan sonra din ilmi!” diye hekimliği din ilminden daha üstün tutmuştu. O, “İlim ve hikmet, Müslümanın malıdır; nerede bulursanız alın!” sözleriyle medeniyeti kabul etmemizi, medenî elbise giymemizi, onların ilimlerini öğrenmemizi emrediyor. Bütün bu sözlerden sonra artık anlamamız lâzım ki medenî dünyanın içinde bulunan Türkler de medenîdir. Medenî Türk memleketlerinde yer yer büyüklerimizimizin heykelleri yükselecek, heykeltıraşlık ve ressamlık ilerleyecek, fabrikalar açılacak. Ölen kara kuvvet bir daha dirilmeyecektir. Doğru din de işte budur.¹⁵

İşte bu perspektif, din derslerinin temel felsefesidir. Bu amaca matuf bir şekilde ders kitapları hazırlanmış, kitaplarda yer alan hadis materyali bu amaca hizmet edecek şekilde zayıf, mevzu oluşlarına bakılmaksızın seçilmiştir. Dönemin siyasi konjonktürüne göre hadis-

12 Gölpınarlı, *Din Dersleri*, 84.

13 Gölpınarlı, *Din Dersleri*, 13.

14 Gölpınarlı, *Din Dersleri*, 85.

15 Gölpınarlı, *Din Dersleri*, 88-89.

ler kitaplara derc edilmiş, ders kitaplarına alınan konuların anlatımları, iddia edilen hususlar ayet¹⁶ ve hadislerle desteklenmeye çalışılmıştır.

Okutuldukları döneme bakıldığında, aşağıdaki zayıf ve mevzu rivayetlerin ders kitaplarında yer alması siyasi argümanların ders içeriklerini ne denli etkilediği ortaya koymaktadır. Bunu gösteren pek çok rivayet vardır¹⁷. Mesela;

“Din akıldır; akli olmayanın dinî de yoktur.”

Bu rivayet bütün (dini olmayanın aklıda yoktur) formlarıyla mevzu bir rivayet olup¹⁸ geçtiği ilk ders kitabı Muallim Abdülbaki'nin (Gölpınarlı) “Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri” kitabıdır. Aynı rivayet 1957¹⁹, 1968 ortaokul²⁰ ile 1968 lise²¹ ders kitaplarında yer almıştır. Burada aklın üstünlüğü ifade edilmeye çalışılırken mevzu bir rivayet kullanılmıştır. Pozitivist zihniyetin üstünlüğünü ortaya koymak üzere ideolojik kaygılar²² çerçevesinde kitaplara alınmıştır. Böylece bir taraftan aklın üstünlüğünü ispat etme gayreti, diğer taraftan dini ussal bir faaliyet görme anlayışı²³ vardır.

“Vatan sevgisi imandandır.”

Bu rivayet de mevzu bir rivayettir.²⁴ İlk kez İbrahim Hilmi (Çığıraçan) tarafından

16 Çalışmamız ders kitaplarına alınan hadisler merkezli olması sebebiyle ayetlerin seçimi mevzu başka bir çalışmaya bırakılmıştır.

17 Bkz. Hikmetullah Ertaş, *Din Dersi Kitaplarındaki Hadislerin Tespit ve Tahlili (1920-2012)* (Erzurum 2015).

18 Bu rivayet; “Akli olmayanın dini de yoktur” (Ebu Şucâ' ed-Deylemî, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, thk. es-Said b. Zağlûl (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 3: 217) ile “Dini olmayanın akli da yoktur” formlarıyla menkûldür. Ancak hem ilk rivayetin ravisi Umeyr b. İmrân hem de ikinci rivayetin ravisi Bişr b. Galib “Metruk” diye cerh edilmişlerdir. Bu sebeple ilgili rivayetler mevzudur. Ravi değerlendirmeleri için bkz. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletu'l-Ehâdisi'l-Daîfe'l-Mevzûa ve Eseruha's-Seyyiu'fi'l-Umme* (Riyad: Dâru'l-Marîfe, 1992), 1: 53; 8: 98. Rivayetlerle ilgili diğer bilgiler için bkz. Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd b. Said b. Muslim el-Ensârî ed-Dûlâbî, *el-Kinâve'l-Esmâ*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Fârîyâbî (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2000), 3: 980; Nuri'd-Din Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdîrrahmân İbni Arrâk el-Kenânî, *Tenzihu's-Şerîati'l-Merfûa'Ani'l-Ahbâri'l-Şeniati'l-Mevzûa*, thk. Abdulvehhâb Abdî'l-Lâtîf, Abdurrahman Muhammed Siddik el-Gummâri (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1399), 1: 224; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân b. Kays el-Bağdâdî, *Mekârimu'l-Ahlâk*, thk. Mecdi Seyyid İbrâhîm (Kahire: Mektebetu'l- Kur'ân, ts.), 1: 44.

Akl ile ilgili rivayetleri (yüksek lisans tezinde) değerlendiren Sami Kılıç şunları kaydetmektedir. “Hz. Peygamber'in de akıl ve önemiyle ilgili pek çok söz söylemiş olması gerektiği kanaatine varmaktayız. Bununla birlikte bu konudaki hadislerin neredeyse tamamının zayıf ve hatta bazılarının uydurma olarak nitelendirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu konuyla ilgili rivâyetlere Kütüb-i Sitte dışındaki diğer hadis kaynaklarında ve özellikle mevzûat kaynaklarında rastlanmaktadır. Gerek akıl kelimesinin geçtiği hadisler ve gerekse “keyyis”, “nuhâ” ve “dimâğ” gibi akıl kelimesinin mürâdiflerinin yer aldığı rivâyetler sened ve metin kriterlerine göre incelendiğinde tamamının problemli olduğu ortaya çıkmıştır.” Bkz. Sami Kılıç, “Akıl İle İlgili Hadislerin Tespit ve Tahlili” (Yüksek Lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007), 91.

19 Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlık-Kur'an-ı Kerimden Ayetler İslam Esasları (İslam İlmihâli) Orta I-II* (Ankara 1993), 98.

20 Hayati Ülkü, *Din Dersleri II* (İstanbul 1968), 61.

21 Neda Armaner, *Din Bilgisi I-II* (İstanbul 1973), 84.

22 Muhsin Hesapçoğlu, “Türkiye Cumhuriyeti Devri Eğitim Hareketlerinin Dayandığı Felsefi Eğilimler” *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu* içinde, ed. M. A. Parlak (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2010), 53-59.

23 Cumhuriyet kadroları eğitimde dinsel nitelikteki geleneğe sırt çevirmeye ve ussal bir devlet örgütlenmesi kurmaya çalıştı. Bkz. Kemal İnal, “Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler” (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1998), 2-8.

24 Rivayet mevzudur. Bkz. Ebû'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *el-Mesnu' fi Marifeti'l-Hadisi'l-Mevzû*, thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1398), 1: 91; Ebu Abdillâh Muhammed ed-Dervîş, *Esne'l- Matâlib fi Ehâdisi Muhtelifeti'l-Merâtib* (Beyrut 1991), 1: 123; İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzü'l-İlbâs amme'stehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*, thk. Abdulhamid b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî (y.y., Mektebetu'l-Asri, 2000), 1: 398; Elbânî, *Daife*, 1: 110.

1926'da okutulmaya başlanan "Köy Çocuklarına Din Dersleri 3"²⁵ adlı kitapta, "Vatan Sevgisi" başlığıyla rivayetin Arapça okunuşu "Hübbü'l-Vatan Mine'l-İman" şekliyle yer almaktadır. Parçalana parçalana üç kitadan Anadolu yarımadasına kadar küçülmüş bir coğrafyada kurulmuş yeni devletin vatan topraklarının muhafaza edilmesi önemli bir husustur. "Üç tarafı düşmanla çevrili vatanda yaşadığı telkin edilen nesillerin, vatanını önemsemesi, vatani savunmanın önemli bir görev olduğunu bilmesi bağlamında bu mevzu rivayete yer verilmiştir. Oysaki uydurulduğu zamandaki vatan algısı, "üzerinde yaşanılan yer" şeklinde olup, mevcut vatan algısında çok farklıdır. Bu rivayetin tarihsel süreç içerisinde 1949,²⁶ 1967 ilkokul²⁷ ile 1993 lise²⁸ ders kitaplarında da yer alması "vatan" konusunun bütün dönemlerde vurgulandığını da göstermektedir.

3- "Benden sonra, kargaşalık ve fitnelere olacak. İmanlı olarak sabaha çıkan bir insan, o fitne ve kargaşalar sebebiyle akşama kadar imanını kaybeder. Ancak Allah'ın ilim ile dirlitmiş olduğu kimse, imanını kurtarır."²⁹

1968 yılı lise ders kitaplarında³⁰ yer alan bu rivayete tema olarak benzer diğer bir rivayet ise, "Allah'ım! Senden sağlam ve kuvvetli bir inanç dilerim ki, onunla dünya zorluklarına ve güçlüklerine katlanıp karşı koyabileyim"³¹ rivayetidir.³² İlk rivayette imana dahi zarar verecek bir kargaşadan söz edilerek, kişinin ilime sarılması salık verilirken ikinci rivayette zorluklarla mücadelede kuvvetli inanç talebi vardır. Derslerde seçilen hedef davranış, öğrencilerin vuku bulan problemlere karşı direnç göstermeksizin durumu kabullemesi, zamani ders çalışma ile geçirecek kargaşa ortamından uzaklaşmasıdır. Bu minval üzere yukarıdaki rivayetler gibi sıhhat bakımından mevzu şu rivayetlere de yer verilmiştir. "İlim öğrenmekte geçen bir saat, ibadet ile geçirilen bir geceden ve yine ilim öğrenmekle geçirilen bir gün, üç ay oruçtan daha hayırlıdır."³³ rivayeti³⁴, "Kıyamet gününde âlimlerin mürekkebi, şehitlerin kanı ile tartılır."³⁵ rivayeti³⁶ ile "İlim Çinde de olsa gidip alınız."³⁷ ifadesidir.³⁸

25 İbrahim Hilmi, *Köy Çocuklarına Din Dersleri 3* (İstanbul 1993), 47.

26 Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Dersleri I* (Ankara 1949), 12.

27 Gülten Okutan ve Ömer Okutan, *Din Bilgisi 4* (İstanbul: Arif Bolat Kitabevi, 1968), 29.

28 Nevide Gökaydın v.dğr., *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 1-2-3* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 45.

29 İbn Mâce, "Fiten", 9. Ravi Ali b. Yezid'in cerhi sebebiyle rivayet zayıftır. Bkz. Arnâvût tahkik notu; Elbâni, *Daîfe*, 8: 173.

30 Ahmet Gürtaş ve Mustafa Uzunpostalcı, *Din Bilgisi I-II* (İstanbul: İrfan Yayınları, 1968), 70.

31 Tirmizî, "Daavât", 30; Ravi İbni Ebi Leylân'ın cerhi sebebiyle rivayet zayıftır. Bkz. Elbâni, *Daîfu'l-Câmiî's-Sağîr ve Ziyâdâtihî* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1986), 1: 169; Tirmizî ise bu rivayeti garib hadis olarak değerlendirmiştir.

32 Cihat Tunç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7* (İstanbul 1999), 8.

33 Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Fethu'l-kebir fi dami'z-Ziyâdetü'l-Câmiî's-Sağîr*, thk. Yûsuf en-Nebhâni (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003), 2: 202. Rivayet mevzudur. Bkz. Muhammed Tâhir b. Ali el-Hindî el-Fettenî, *Tezkiretu'l-Mevzûât* (yy., İdâretu't-Tebâietü'l-Muniriyye, 1343), 1: 18; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-Sanâni el-Yemenî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzua*, 1: 285; Elbâni, *Daîfe*, 8: 293.

34 İbrahim Beğen, *Türk Gencinin Din Dersleri 1* (İstanbul ts.), 46.

35 Suyûtî, *Fethu'l-Kebîr*, 3: 288; Alâüddin Hindî el-Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâlve'l-Ef'âl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 10: 141. Rivayet mevzudur. Bkz. Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-Hasene fi Beyâni Kesrin mine'l-Ehâdisi'l-Muştehire ale'l-Elsine*, thk. Muhammed Osman Hist (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1985), 1: 595; Aclûni, *Keşfu'l-Hafâ*, 2: 200; Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa*, 1: 287; Elbâni, *Daîfe*, 10: 382.

36 (...Kanımdan ağır gelir.) İbrahim Olgun, *Din Dersleri I* (Ankara, 1962), 55; Adem Tuncer, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10* (Ankara 2011), 115.

37 Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik Aktikî el-Bezzâr, *Müsned*, thk. Mahfûz Abdurrahman (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hukm, 2009), 1: 164. Rivayet mevzudur. Bkz. Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî el-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed b. Osmân (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966), 1: 215; *Keşfu'l-Hafâ* tahkik notu, 1:156; Elbâni, *Daîfe*, 1: 600.

38 Yörükân, *Müslümanlık-Kur'an-ı Kerimden Ayetler*, 68; Halit Aksan ve Saffet Rona, *Orta Okullarda Din Dersleri*

Bu rivayetlerin yer aldığı kitapların okutulduğu zaman dilimi dikkat çekicidir. Çünkü bu rivayetler, 1968 öğrenci olayları ile 12 Mart 1971 muhtırası³⁹ döneminin lise ders kitaplarında yer almıştır. Öğrencilerin dersleri boykot ettiği, kargaşa ve şiddetin arttığı böyle bir dönemde öğrencilere sabretmeyi, imanlı kalabilmek için bu fitne kargaşa döneminde ilme sarılmayı, okula, derse gelmeyi öğütleyen rivayetler bu dönemin lise ders kitaplarına derc edilmiştir.

Ayrıca Din derslerinin okullardan tamamen kaldırıldığı, İmam-Hatip'lerin kapatıldığı, üniversite düzeyinde sadece Dârü'l-Funûnda var olan ilahiyat Fakültesi'nin ve dönüştürüldükten kısa bir süre sonra kapatılan İslâmî Tetkikler Enstitüsü'nün de lağv edildiği, dine dair birçok uygulamanın yasaklandığı, Kur'an-ı Kerim okumanın âdeta terör suçu kapsamına alındığı, Tekbir, Ezan ve Kâmetin Türkçeleştirildiği, İlahiyat Fakültesi Profesörleri tarafından İbadetlerde Kur'an'ın Türkçe tercümesi okunmasıyla ilgili raporların hazırlatıldığı⁴⁰, özellikle dinî öğreten ve öğrenenlerin itibar ve imajlarının yıllardır yıpratıldığı bir dönemin akabinde, ilim ve alime verilen önemi ifade eden çok sayıda hadisin bu dönemdeki kitaplarda yer alması manidardır.

4- Ders kitaplarında karaborsacılığı yeren, helal kazancı öven mevzu şu rivayetlere yer verilmiştir.

a. "Allah Teâla kulunu helâl kazanç aramakta yorgun görmeyi sever."⁴¹ rivayeti.⁴²

b. "Sizin en iyiniz ahireti için dünyasını, dünyası için de ahiretini terk etmeyip her ikisini bir arada yürüten ve insanlara yük olmayandır." (Kimseye yük olma, dünyanın için çalış.)⁴³ rivayeti.⁴⁴

c. "Bir adam yiyecek üzerinde ihtikâr yapıp da kazandığını fukaraya dağıtırsa yine ihtikâr günahından kurtulamaz."⁴⁵ rivayeti.⁴⁶

d. "Muhtekir bu işte devam ettikçe Allah'ın rahmetinden uzaklaşır. Hele yiyecek benzerinde ihtikâr yapamı Allah iflas ve cüzzam hastalığı ile perişan eder."⁴⁷ rivayeti.⁴⁸

I (İstanbul: Ercan Matbaası, 1960), 42; Olgun, *Din Dersleri I*, 55; Ülkü, *Din Dersleri II*, 53; Armaner, *Din Bilgisi I-II*, 200; Gürtaş ve Uzunpostalcı, *Din Bilgisi I-II*, 70; Tuncer, *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi* 10, 115; Mehmet Aydın, *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi 3* (Ankara 2004), 33.

39 Geniş bilgi için Bkz. Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

40 "İlahiyat Fakültesi profesörlerinden M. Şerafettin Yaltkaya tarafından "Kur'an'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması" başlıklı bir rapor hazırlandı ve devlet yetkililerine sunuldu." Turgay Gündüz, "Türkiyede Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi 1923-1998" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy.7 (1998): 546.

41 Muttakî, *Kenz*, 4: 4. Rivayet mevzudur. Bkz. Elbâni, *Daîfe*, 1: 66.

42 Süleyman Hayri Bolay, *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Lise 2* (İstanbul 1991), 61.

43 Suyûtî, *Fethu'l-Kebîr*, 2: 96; Muttakî *Kenz*, 3: 238. Rivayet mevzudur. Bkz. Aclânî, *Keşfu'l-Hafâ* tahkik notu, 2: 393; Elbâni, *Daîfe*, 2: 1.

44 Meb, *Din Dersleri II* (İstanbul 1949), 47; Armaner, *Din Bilgisi I-II* (İstanbul 1973), 81; Gürtaş ve Uzunpostalcı, *Din Bilgisi I-II*, 39.

45 Rivayet mevzudur. Bkz. Cevzî, *el-Mevzûât*, 2: 243; Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa*, 1: 144; Elbâni, *Daîfe*, 2: 150.

46 Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Dersleri II*, 48; Abdullah Öztaş (Hallacoğlu), *Din Dersleri (orta 1)* (Konya 1965), 72-73.

47 İbn Mâce, "Ticârat", 6. Ravi Ebu Yahya el-Mekki cerh edildiği için zayıftır. Bkz. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu'l-Tehzib* (Hind: Dârü'l-Ma'rife, 1326), 12: 279.

48 Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Dersleri II*, 2.

e. "Allah'ın melekleri ve bütün insanların laneti, yiyecek üzerinde ihtikâr yapan ve onların fiyatını yükseltmek için saklayan kimseler üzerine olsun."⁴⁹ rivayeti.⁵⁰

f. "İhtikâr yapan en kötü bir insandır ki bolluk olursa yerinir, kıtlık olursa sevinir."⁵¹ rivayeti.⁵²

g. "Kim bir kusurlu malın kusurunu açıklamadan satarsa, Allah'ın daimi öfkesi içinde kalır. Melekler de durmadan ona lanet eder."⁵³ rivayeti.⁵⁴

Bu rivayetler ilk ve ortaokul ders kitaplarında kullanılmışlardır. Ticareti teşvik eden karaborsacılığı yeren yukarıdaki rivayetlerin yer aldığı kitaplar, 1949-1970 yılları aralığında okutulmuşlardır. Bu tarihsel aralık, ikinci dünya savaşıyla dünya genelinde görülen ekonomik kriz ve kıtlık yıllarının ülkemizde de ağır bir biçimde hissedildiği dönemdir. Karaborsacılığın yaygınlaştığı ağır mali sorunların meydana geldiği böyle bir dönemde ihtikârı yeren, malın kusurlu satışını tel'in eden ve helâlden kazanmayı Allah yolunda muharebeyle eşdeğer tutan yukarıdaki zayıf/mevzu rivayetlere yer verilmesi dikkat çekicidir. Çünkü toplumun karşılaştığı problemi çözmek, probleme çözüm üretmek, halkı uyarmak ve bilinçlendirmek bağlamında bir şeyler yapılmak isteniyorsa bunun yolu sahil olmayan rivayetleri kullanmak değildir. Bu hususta çok sayıda ayet ile pek çok sahil rivayet vardır. Buna rağmen mevzu rivayetlere yer verilmesi, ders kitaplarını hazırlayan kadroların bilgi düzeylerini, dinî ve ahlâkî hassasiyetlerini ayrıca ders içeriklerinin siyâsî mülâhazalardan ne denli etkilendiğini açıkça ifade etmektedir.

Sonuç

Yukarıda işaret edildiği üzere; Tevhid-i Tedrisât Kanunu sonrası din derslerinin aşamalı olarak azaltılması/kaldırılması, 1949'da tekrar okutulmaya başlanması ile 1982'de zorunlu hale getirilmesi siyasetin Din Eğitimi üzerindeki izdüşümüdür. Pozitivist, Ulusal ve Laik anlayış öncelenerek buna matuf rivayetler kitaplara yerleştirilmiş; Tevhid-i Tedrisât ile başlayan bu felsefe esas zemin kabul edilerek; konjonktürel siyâsî amaçlar doğrultusunda hadisler seçilmiştir. Siyasal paradigmanın politikalarına uygun olan rivayetler sıhhat durumuna bakılmaksızın alınmıştır. Paradigmanın ürettiği politikalar değiştikçe seçilen rivayetler de değişmiştir. Neticede rivayetlerin sahil/zayıf oluşuna kesinlikle bakılmamış, ders içerikleri dönemin siyâsî müdahalelerine maruz kalmıştır. Bu bağlamda siyasetin hadis seçimini ne denli etkilendiğini görmek için yukarıda paylaşılan ve bazıları zayıf olmakla birlikte çoğu mevzu olan rivayetlere bakmak kanaatimizce yeterlidir.

Kaynakça

Abdurrezzâk, Ebûbekr es-San'ânî. *Musannef*. Tahkik: Habiburrahmân Âzamî. Beyrut: Mektebutu'l-İslâmî, 1403.

49 Abdurrezzâk Ebûbekr es-San'ânî, *Musannef*, thk. Habiburrahmân Âzamî (Beyrut: Mektebutu'l-İslâmî, 1403), 8: 204. Rivayet zayıftır. Bkz. Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Neysâbüri, *Mustedrekale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 2:14.

50 Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Dersleri II*, 48; Özataş (Hallacoğlu), *Din Dersleri (orta 1)*, 72-73.

51 Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 20: 95. Rivayet zayıftır. Bkz. Elbânî, *Daife*, 12: 130.

52 Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Dersleri II*, 48; Güney, *Din Dersleri II* (İstanbul 1967), 85.

53 İbn Mâce, "Ticâret", 45. Senetteki tüm raviler cerhi sebebiyle rivayet zayıftır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 6: 447; Arnâvût İbn Mâce tahkik notu; Ebu'l-Abbas Şihâbü'd-Din Ahmet b. Ebi Bekr Bûsirî, *Misbâhu'z-Zecâce fi Zevâidi İbni Mâce*, thk. Muhammed Muntekâ (Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, 1982), 3: 30; Elbânî, *Daife*, 1: 793.

54 Olgun, *Din Dersleri 2* (Ankara 1962), 61-62.

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ ve Müzü'l-İlbâs Amme'stehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*. Tahkik: Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî. y.y., Mektebetü'l-Asri, 2000.
- Aksan, Halit ve Saffet Rona. *Orta Okullarda Din Dersleri I*. İstanbul: Ercan Matbaası, 1960.
- Armaner, Neda. *Din Bilgisi I-II*. İstanbul 1973.
- Aydın, Mehmet. *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi 3*. Ankara 2004.
- Aydın, Suavi ve Yüksel Taşkın. *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Sufyân b. Kays. *Mekârimu'l-Ahlâk*. Tahkik: Mecdî Seyyid İbrâhîm. Kahire: Mektebetü'l- Kur'an, ts.
- Başgöz, İlhan. *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*. Ankara 1995.
- Beğen, İbrahim. *Türk Gençinin Din Dersleri I*. İstanbul ts.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik Aktiki. *Müsned*. Tahkik: Mahfûz Abdurrahman. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hukm, 2009.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Lise 2*. İstanbul 1991.
- Büsîrî, Ebu'l-Abbas Şihâbu'd-Din Ahmet b. Ebi Bekr. *Misbâhu'z-Zecâce fi Zevâidi İbni Mâce*. Tahkik: Muhammed Muntekâ. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1982.
- Cevzî, Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzûât*. Tahkik: Abdurrahmân Muhammed b. Osmân. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966.
- Çelebi, İlyas. "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersinin İlk ve Orta Öğretim Programına Girişi ve Bu Güncü Müfredatı". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 (1999): 269-288.
- Derviş, Ebu Abdillâh Muhammed. *Esne'l-Matâlib fi Ehâdisi Muhelîfeti'l-Merâtib*. Beyrut 1991.
- Deylemî, Ebu Şucâ. *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*. Tahkik: es-Said b. Zağlûl. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986.
- Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd b. Saïd b. Muslim el-Ensârî. *el-Kinâve'l-Esmâ*. Tahkik: Ebû Kuteybe Muhammed el-Fâryâbî. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2000.
- Ebî Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Sufyân b. Kays el-Bağdâdî. *Mekârimu'l-Ahlâk*. Tahkik: Mecdî Seyyid İbrâhîm. Kahire: Mektebetü'l- Kur'an, ts.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Daifu'l- Câmii's-Sağir ve Ziyâdâtihî*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1986.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daife ve'l-Mevzûa ve Eseruha's-Seyyüfi'l-Umme*. Riyad: Dâru'l-Marife, 1992.
- Ertaş, Hikmetullah. *Din Dersi Kitaplarındaki Hadislerin Tespit ve Tahlili (1920-2012)*. Erzurum 2015.
- Fettânî, Muhammed Tâhir b. Ali el-Hindî. *Tezkiretu'l-Mevzûât*. y.y., İdâretü't-Tebâeti'l-Muniriyye, 1343.
- Gökaydın, Nevide, Saadet Berna, Zehra Erkuş, Hayri Bilecik ve Cengiz Sümer. *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi 1-2-3*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*. İstanbul 2012.
- Gündüz, Turgay. "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi 1923-1998". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7*, sy. 7 (1998): 543-557.
- Güney, Dursun. *Din Dersleri II*. İstanbul 1967.
- Gürtaş, Ahmet ve Mustafa Uzunpostalcı. *Din Bilgisi I-II*. İstanbul: İrfan Yayınları, 1968.
- Hâkim en-Neysâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh, *Mustedreka'le-Sahihayn*. Tahkik: Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Herevî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Mesnu' fi Ma'rifeti'l-Hadisi'l-Mevzû*. Tahkik: Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1398.
- Hesapçoğlu, Muhsin. "Türkiye Cumhuriyeti Devri Eğitim Hareketlerinin Dayandığı Felsefi Eğilimler". *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu* içinde, ed. M. A. Parlak, 53-59. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Hilmi, İbrahim. *Köy Çocuklarına Din Dersleri 3*. İstanbul 1993.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzibu't-Tehzib*. Hind: Dâru'l-Ma'rife, 1326.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Kazvîni. *es-Sünen*. Tahkik: Şuayb Arnavût. y.y., Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009.
- İnal, Kemal. "Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler". Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1998.
- Karataş, Murat. "Atatürkçü Düşünce ve Uygulamaların Algılanması ve Yorumu (1938-1948)". Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
- Kenâni, Nuri'd-Din Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdirrahmân İbni Arrâk. *Tenzihuş-Şerîati'l-Merfua ani'l-Ahbâri'l-Şeniati'l-Mevzûâ*. Tahkik: Abdulvehhâb Abdî'l-Lâtif, Abdurrahman Muhammed Siddik el-Gummâri. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1399.
- Kılıç, Sami. "Akal İle İlgili Hadislerin Tespit ve Tahlili". Yüksek Lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007.
- Milli Eğitim Bakanlığı. *Din Dersleri I*. Ankara 1949.
- Milli Eğitim Bakanlığı. *Din Dersleri II*. İstanbul 1949.
- Muttaki, Alâüddin Hindî. *Kenzül-'Ummâl fi Süneni'l-Akvâlve'l-Efâl*. Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1981.
- Okutan, Gülten ve Ömer Okutan. *Din Bilgisi 4*. İstanbul: Arif Bolat Kitabevi, 1968.
- Olgun, İbrahim. *Din Dersleri I*. Ankara 1962.
- Olgun, İbrahim. *Din Dersleri 2*. Ankara 1962.
- Öcal, Mustafa. "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, sy. 12 (2008): 399-430.
- Öztaş (Hallacoğlu), Abdullah. *Din Dersleri (orta 1)*. Konya 1965.
- Parlak, İsmet. *Kemalist İdeolojide Eğitim*. Ankara 2005.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *el-Mekâsîdu'l-Hasene fi Beyâni Kesirin mine'l-Ehâdisi'l-Muştehireale'l-Elsine*. Tahkik: Muhammed Osman Hist. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1985.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzua*. Tahkik: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemânî. Beyrut: 1987.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. Tahkik: Hamdî b. Abdilmecid es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1994.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmiu's-Sahîh*. Tahkik: Beşşâr Avvâd Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tuncer, Adem. *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi 10*. Ankara 2011.
- Tunç, Cihat. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*. İstanbul 1999.
- Unat, Faik Reşit. *Tarih V*. İstanbul 1938.
- Ülkü, Hayati. *Dersleri II*. İstanbul 1968.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Müslümanlık-Kur'an-ı Kerim'den Ayetler İslam Esasları(İslam İlmihâli) Orta I-II*. Ankara 1993.
- Yücel, Hasan Ali. *Türkiye'de Orta Öğretim*. Ankara 1994.